

ილია ჭავჭავაძის სოციალურ – ეკონომიკური შეხედულებები.

ი. ჭავჭავაძის სოციალურ შეხედულებათა სისტემაში უმნიშვნელოვანესია საზოგადოების განვითარების ევოლუციური თვალსაზრისი. ეს პროცესი მას ნარმოდებული ჰქონდა რაოდენობრივ, თანდათანობით წინსვლა–მატებად და არ ცნობდა ახალ თვისობრიობაში მის ნახტომისებურ გადასვლას. საზოგადოებრივი ცხოვრების მუდმივ ცვალებადობას ის განიხილავს, როგორც აღმავალ მოძრაობას, როგორც სწრაფვას დაბლიდან მაღლისაკენ, და ეს პროცესი შეუქცევადად მიაჩნდა. „ცხოვრება, – წერდა ის, – როგორც ყოველი მოზარდი, იზრდება, ჰყვავის, მოაქვს ნაყოფი და მერე ჭვენება – იმისათვის კი არა, რომ მოკვდეს და საუკუნოდ დაიმარხოს, არამედ იმისათვის, რომ თავისაგან მოყვანილის ნაყოფისავე თესლზე ამოიყვანოს სხვა ახალი, ნედლი ცხოვრება, რომელიც ისევ ისე უნდა წავიდეს ცხოვრების გზაზედ, როგორც პირველი, თუ უკვდავება უნდა“ (6;57).

ასეთმა მრნამსმა ლოგიკურად შეიყვანა ილია განვითარების ევოლუციური გზის უპირატესობის აღიარებამდე.

აღიარებდნენ რა განვითარების თანდათანობით ხასიათს, თერგდალეულები, გარკვეულ პირობებში, არც რევოლუციის პროგრესულ როლს უარყოფდნენ. საბოლოო ჯამში კი, გარდა მსოფლმხედველობრივი დამოკიდებულებისა განვითარების ნახტომისებური, რევოლუციური გზა პრაქტიკულადაც მიუღებელი ჩანდა კოლონიურ მდგომარეობაში მყოფ პატარა ქვეყნისათვის.

სწორედ ამ მოტივებით განისაზღვრებოდა ილიას პოზიცია სხვადასხვა სოციალური ფენის მიმართ, საერთოდ, კლასობრივი ურთიერთობების განხილვისა და მათი მოგვარების პერსპექტივებზე მსჯელობისას.

ბოლო დრომდე აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს იმის გარევევა, თუ რომელი კლასის იდეოლოგი უნდა ყოფილიყო იღია. ჩვენი აზრით, მას ქვეყნის ეკონომიკური წინსვლა შესაბამისი ძალების რაციონალური თანამოქმედებით, ანუ – თითოეულისაგან სოციალური მდგომარეობითა და გარემოებით დაკისრებული ფუნქციის შესრულებით ესახებოდა. ილია დამაჯერებლად, სათანადო არგუმენტებით გვისაბუთებს (მიმდინარე ეტაპზე), თითოეულის მიერ დაკისრებული მოვალეობის უპირობო შესრულების მნიშვნელობას და საბოლოო ჯამში ქვეყნის ეკონომიკური თუ სოციალურ-კულტურული განვითარებისათვის ჭეშმარიტად გონივრულ გააზრებას გვთავაზობს, რომელმიც არცერთი წოდება არ არის უფლენქციო და ზედმეტი.

სწორედ ამ თვალსაზრისით არის საინტერესო მოძღვრება „ოქროს, გუთნისა და ხმლის“ შესახებ, რომელიც თავისი არსით ჭეშმარიტიც იყო და ეროვნულ მთლიანობასაც, სოციალური წოდებების, კლასებისა და ფენების ჰარმონიულ თანაარსებობასაც გულისხმობდა.

ილია ქვეყნის უკეთეს მომავალს, პირველ რიგში, გუთანს (მასში, საზოგადოდ, მნარმოებლური შრომა იგულისხმება) უკავშირებდა, იგი მიაჩნდა ჩვენი ცხოვრებისა და ვინაობის ჭეშმარიტ ბურჯად, არსებობის უტყუარ შემნახველად: „გუთანი, ქართველებო, გუთანი და ხმალი იყოს ფარი მისი. თავი და ბოლო აქ არის დამიჯერეთ“ (9;165). ილია არც ხმლის როლს აკნინებდა და შეცვლილ პირობებშიაც არ თვლიდა ფუნქციადაკარგულად, თუმცა, თანდათან, დროის კარნახით, მას ადგილი მაღალნაყოფიერი, მნარმოებლური შრომისა და ცოდნა–გონიერებისათვის უნდა დაეთმო.

„ხმლისა“ და „გუთნის“ ცნებების ილიასებური გააზრება იმ დიდი მნიშვნელობის ურყევ დასაბუთებად უნდა მივიჩნიოთ, რასაც იგი თავადაზნაურობისა და გლეხობის წოდებრივ შერიგებას ანიჭებდა.

ასევე საინტერესოა ილიას მოსაზრებები ვაჭრობის / „ოქროს“ / მნიშვნელობისა და ხასიათის შესახებ (13).

საბოლოო ანგარიშით კი, ეკონომიკური და საზოგადოებრივი ურთიერთობების შემდგომი პროგრესის საწინდარს იგი მხოლოდ ახალი, ჯერ კიდევ ჩამოყალიბების პროცესში მყოფი ბურუჟაზიული ურთიერთობების სრულყოფა-განვითარებაში ხედავდა, სადაც წამყვან როლს ანიჭებდა, ზოგადად, მუყაით, გონივრულ გარჯას და არა ამა თუ იმ ცალკეული წოდების წარმომადგენლებს (1:394).

ხოლო სოციალური დაპირისპირების ობიექტურად არსებულ პირობებში იღია, როგორც ჭეშმარიტი პუმანისტი, ჩაგრული ფენების ინტერესებს იცავდა. მომავლის „სამართლიანი საზოგადოებრის“ შენება და თავისი მსოფლმხედველობრივი პრინციპების ხორცებს მა კი მას მხოლოდ სოციალური თანასწორობის უზრუნველყოფისა და ჩაგვრის ყოველგვარი ელემენტის აღმოფხვრის გზით მიაჩნდა შესაძლებლად.

ი. ჭავჭავაძე ცდილობდა გამოენახა ეკონომიკური განვითარების ის ოპტიმალური გზები, რომლებიც საქართველოს თავიდან ააცილებდნენ წოდებრივი დაპირისპირების გაღრმავებას. ამ მიზნით განიხილავდა იგი წოდებათა შერიგების ეკონომიკურ, იურიდიულ და ზოგადპოლიტიკურ საფუძვლებს და ცხადყოფდა, რომ ამის მიღწევა მხოლოდ კარდინალური ეკონომიკური გარდაქმნებით, მესაკუთრეთა ფენის გამრავლება- გაძლიერებით, შესაბამისი მოქნილი კანონმდებლობითა და თვითმმართველობის დემოკრატიული სისტემის შემთხვებით გახდებოდა შესაძლებელი.

წოდებრივი დაპირისპირების აღმოფხვრით თერგდალეულები, უპირველესად, ცარიზმის წინააღმდეგ საბრძოლველად ქართველი ხალხის დარაზმაზე ოცნებობდნენ. მათ იდეალს ერთიანი, ძლიერი, განუყოფელი სამშობლო წარმოადგენდა და არა დასებად, კლასებად დაყოფილ-დანაწევრებული ქვეყანა. არა ბრძოლის ალის გაღვივება მათ შორის, არამედ შერიგება, თანამშრომლობა, მამულის გამოხსნისა და აყვავებისათვის ერთ მუშტად შეკვრა, - აი, რას შეეძლოქვეყნის გადარჩენა: „ნუთუ ყოველი ჩვენგანი არ უნდა ცდილობდეს სრულიად აღმოფხვრას ჩვენთა წოდებათა შორის

განხეთქილების მიზეზნი, -ნერდა იღია, -რომ ჩვენი ცხოვრება წარმოადგენდეს ერთს დიდებულ დენას შეერთებულის ძალისას“ (10:58).

ეს კეთილშობილი პოზიცია, გარდა ეროვნულ-პოლიტიკური პრაგმატიზმისა, იღიას მსოფლმხედველობრივი პრინციპებითაც საზრდოობდა და სოციალური პროგრესის თანდათანობითი, ევოლოციური გზის აღიარებასაც უკავშირდებოდა.

ი. ჭავჭავაძე ყოველი სახელმწიფოს, საზოგადოების განვითარების მტკიცე საფუძვლად შესაბამის ეკონომიკურ ბაზის თვლიდა. ამიტომაც მოითხოვდა გადაჭრით ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების შემაფერხებელ გარემოებათა დაუყოვნებლივ აღმოფხვრას - იგი მკაცრად იღამქრებდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ისეთი მანკიერი ორგანიზაციის წინააღმდეგ, როგორიცაა ბატონყმობა მისთვის დამახასიათებელი იძულებითი შრომითა და არარენტაბელური ეკონომიკური სტიმულებით.

საგლეხო რეფორმამდე და შემდეგაც იღია და მისი მრავალრიცხვანი თანამოაზრები თანამიმდევრულად იბრძოდნენ საზოგადოებაში ანტიბატონყმური იდეოლოგიის დამკვიდრებისათვის, ბატონყმობის გადმონაშთების - სოციალური უსამართლობის, არააღამიანური ჩაგვრის, უზნეობის აღმოფხვრისათვის.

ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ იღია იბრძოდა მიწით სარგებლობის გადასახადის შემცირებისა და გლეხობის მესაკუთრედ ქცევისათვის, რასაც წარმოებისადმი ინტერესის გაძლიერება და პროდუქციის ზრდა უნდა მოჰყოლოდა. უმთავრესი კი, მაინც, შრომის განთავისუფლების საკითხი იყო, რომლის იღიასეული განსაზღვრა მის სოციალურ პროგრამასაც შუქს ჰქონს. მან „შრომის ახსნის“ შესაძლებლობა უშუალოდ დაუკავშირა საკუთრების შემდგომი ჰუმანიზაციის პროცესს.

ამრიგად, იღიას პროგრამა ითვალისწინებდა სოციალური ურთიერთობების სამართლიან საფუძველზე მოწყობით.

ბას, რასაც კერძო საკუთრების პირობებში თავისუფალი, „ახსნილი შრომის“ ფაქტორს უკავშირებდა.

ჩვენში ისტორიულად ჩამოყალიბებული საზოგადო-ებრივი (სათემო) და კერძო (პირადული) საკუთრების სახეების შესწავლას ერთ-ერთმა პირველმა სწორედ ი. ჭავჭავაძემ მოჰკიდა ხელი. მან სავსებით სწორად მიუთითა თავდაპირველად საზოგადოებრივი მფლობელობის ეკონო-მიურად წარმმართველ როლზე და ზუსტად აღწერა მისი ფუნქციონის მექანიზმი. ხოლო მოგვიანებით კერძო საკუთრების გაბატონების მიზეზთაგან უცხო ხალხის შემოსევებისა და საკუთრივ შრომის ფაქტორი გამოჰყო.

საყურადღებო და მრავლისმთქმელია, რომ ილია საკუთრების ორივე ფორმის არსებობის საფუძველს ადამიანის ბუნებაში ხედავდა: „ერთის მხრივ იგი ცალკე სულიერია, რომელსაც თავისი პირადი, საკუთარი საგანი აქვს ცხოვრებისა და სხვაზე დამოუკიდებლად მიეზიდება იმ საგნისაკენ, და მეორეს მხრით ზოგადი სულიერია, რომელიც მრავალგვარად გადაბმულია და დამოკიდებულია სხვა თავის სულიერებზე და აუცილებელი საჭიროების გამო, რომ მარტოდ ცხოვრება ბუნებითად არ უწერია და უნდა უსათუოდ ცხოვრობდეს თავისთა მსგავსთა შორის“ (7;141).

ილიას ასევე წათლად პქონდა წარმოდგენილი კერძო საკუთრების „ზღვარგადასული მძღავრობით“ სოციალურ სფეროში დამკვიდრებული ისეთი საბედისწერო შედეგი, როგორიცაა სამოქმედო საგანს (მიწას) მოქლებული მიწათმოქმედი. (10;162). ამ სავალალო მდგომარეობიდან თავის დაღნევის საშუალებად მას განთავისუფლებული გლეხობის მესაკუთრედ ქცევა მიაჩნდა. (3;351).

როგორც ვხედავთ, ი.ჭავჭავაძე დღის წესრიგში აყენებდა საზოგადოებრივი ურთიერთობების პარმონიზაციის, მისი სამართლიანობის პრინციპზე აგების მოთხოვნას, რათა სოციალური სფეროს დემოკრატიზაციით, მისი გაჯან-

¹ მისი ვარაუდით, მიწა თანადათანობით გადადიოდა დამმუშავებლის მუდმივ საკუთრებაში.

საღება-გადახალისებით იმპულსი მისცემოდა ქვეყნის ეკონომიკის აღმავლობას.

ამიტომ დაუთმო მან განსაკუთრებული უურადღება ხიზნობასთან დაკავშირებული პრობლემების ქვლევას. ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ უმიწო გლეხების სიმრავლემ საიჯარო გადასახადების საგრძნობი ზრდა გამოიწვია. ასეთ პირობებში მემამულებებმა სცადეს ხიზნებიც ჩვეულებრივ მოიჯარებად ექციათ.

ილია ხიზნობის წარმოშობის ძირითად პირობას მუმახელს მოკლებული მინის არსებობაში ხედავდა. სხვა ფაქტორები კი (ომიანობა, ეპიდემიები და ა.შ.) ხელს უწყობდნენ ამ მოვლენის გაერცელებას: „ხიზნობის სათავე ეს არის და არა რაღაც ჭირი და შემშილი, როგორც ზოგიერთს ჰგონია, ამას გვიმოწმებს ისტორია მთელის კაცობრიობისა“ – წერდა ის.

ამრიგად, ილიას განმარტებით, ხიზნობა მიწათმოგებლობის იმ განსაკუთრებულ სახეს წარმოადგენდა, რომელიც „კეთილნებური მორიგებით“, ურთიერთ ხელ-საყრელ საფუძველზე ანესრიგებდა მიწათმოქმედისა და მიწათმფლობელის ურთიერთობას შემდეგი პრინციპით: „სახეიროა – გაძლევ მამულს, სახეიროა – ვიღებ მამულს. ამის გარეთ მორიგება შეუძლებელია ამისთანა შემთხვევაში“.

ხიზნობასთან კავშირში ილია მინის ქირავნობის საკითხსაც ეხება. მას მიაჩნია, რომ საქართველოში ქირავნობამ ორი მიმართულება მიიღო. ერთ შემთხვევაში მამულის ქირაც და მამულით სარგებლობის ვადაც წინასწარ იყო განსაზღვრული. ხოლო მეორე მიმართულება ქირავნობისა ვლინდებოდა იმ დალისა და მამულის ჭერის უცვლელობაში, რომელზეც თავდაპირველად შეთანხმდებოდნენ მემამულე და გლეხი. ამ შემთხვევაში ქირავნობა მემკვიდრეობით ხასიათს ატარებდა; ილია ხიზნობაში მინის სწორედ ასეთ წესს გულისხმობდა.

ამ მსჯელობიდან კარგად ჩანს ის დიდი სოციალური დატვირთვა, რასაც ილია ხიზნობას აკისრებდა, რომლის-თვისაც მიწათმოქმედის პიროვნული თავისუფლებასთან ერ-

თად დამახასიათებელი იყო შემდეგი თვისებები: „... მეორეს მხრივ ხიზნობა შეეხება პირადს ინტერესს მამულის პატრონისას. ეგ ინტერესი იმაში მდგომარეობს, რომ მამულის პატრონს ნება ჰქონდეს ყოველს უამს თავისი მამული ისე მოიხმაროს, როგორადაც ჰსურს. მესამეს მხრით ხიზნობა (წარმოადგენს-დ.მ.) იმისთანა განსაკუთრებულს და განსხვავებულს მრეწველობას, რომელიც, რაკი საქმე აქვს მიწასა და მიწათმოქმედებასთან, ითხოვს თავის წარმატებისათვის ხანგრძლივს შეუწყვეტელს მუშაობას, გარჯას, ხარჯას და მეცადინეობას“ (10;178).

აშკარაა ზემოთ ჩამოთვლილ პრინციპებზე აგებულ ურთიერთობაში ჩართული მიწათმოქმედის ე.ი. ხიზნის, მსგავსება მესაკუთრე გლეხთან (მას მემამულის ხე-ტყით, საძოვრით, სათიბით სარწყავი წყლით სარგებლობის უფლებაც ჰქონდა), მაგრამ ილია, გადაჭრით იცავდა რა ხიზანთა ადათით მინიჭებულ პრივილეგიებს, არ მოითხოვდა მათ გადაცევას მესაკუთრეებათ, რადგან ხიზნობისათვის დამახასიათებელ ორმხრივ პასუხისმგებლობასა და ნება-ყოფლობით ურთიერთობაში იგი მომავლის ყლორტებს ხედავდა: ხიზნობისათვის სავალდებულო იყო მიწათსარგებლობისათვის ყოველწლიური გადასახადის გაღება, რაც ილიასეული „სამართლიანი საზოგადოების“ ეკონომიკური საფუძველი უნდა გამზდარიყო.

„სამართლიანი საზოგადოება“ უნდა დაფუძნებოდა თავისუფალი ადამიანების მიერ შექმნილ ისეთ ეკონომიკურ ურთიერთობებს, რომლებიც გამორიცხავდა ყოველგვარ ჩაგვრასა და უუფლებობას. სამნუხაროდ, ხიზნობის ინსტიტუტი, რომელზედაც ასეთ იმედებს ამყარებდა ილია, ნამდვილი თავისუფლებითა და თანასწორობით როდი ხასიათდებოდა. სინამდვილეში თავისუფლება აქ მხოლოდ ერთი მხარისათვის, მემამულისათვის არსებოდდა. რაც შეეხება გლეხს, მას, გაჭირვებაში ჩავარდნილს, სხვა გზა არც ჰქონდა, რომ მიწისმფლობელის მიერ წამოყენებულ პირობებს „ნებეყოფლობით“ არ დათანხმებოდა.

ხიზნობასთან დაკავშირებული თეორიული ასპექტების კვლევის პარალელურად ილია, სხვა ეროვნულ მოღვაწეებთან ერთად, პრაქტიკულადაც მათი ტრადიციული უფლებების დასაცავად იღწვეოდა. ამის შედეგი იყო 1891 და 1897 წლებში მიღებული სამთავრობო დადგენილებანი, რომლებიც ხიზანთა ინსტიტუტს ხელუხლებელს ტოვებდა.

საყურადღებოა, რომ ილია ისტორიულ ასპექტშიაც აშუქებდა წარმოებასთან დაკავშირებულ საკითხებს. ივ. ჯავახიშვილის თქმით, მან „ჯერ კიდევ 1880 წელს აღიარა ისტორიული პროცესის გასაგებად ეკონომიკური საფუძვლის ცოდნის აუცილებლობა“. მაგრამ ილიას აბსოლუტში არ აუყვანია ეკონომიკური ფაქტორის როლი. იგი საზოგადოების ისტორიულ განვითარებაში სხვა ფაქტორების არანაკლებ მინიჭებულობასაც აღიარებდა.

ი. ჭავჭავაძის ეკონომიკური ნააზრევი წინამორბედთა (ასევე თანამედროვეთა) თეორიული მემკვიდრეობისადმი შემოქმედებითი მიღებომისა და დამოუკიდებელი განსჯის, ასევე - წარმოების ცოცხალი პროცესის ლრმად შესწავლის პროცესს წარმოადგენდა და სილრმით, მრავალმხრივობით, ორიგინალური ხედვით გამოირჩეოდა.

განმსაზღვრელი გავლენა კი ამ შეხდულებების ჩამოყალიბებაზე მაშინდელი საქართველოსა და მთელი მსოფლიოს ეკონომიკურმა ვითარებამ, მეცნიერების, ტექ-ნიკის, მრეწველობის აღმავლობამ იქონია.

ილია ცხოვრებიდან აღებული მაგალითების მოშველიებით ნათლად განმარტავდა ეკონომიკურ კატეგორიებს, რითაც ხელს უწყობდა საზოგადოებაში შესაბამისი ცოდნის გავრცელებას. იგი ლრმა ლოგიკითა და თეორიული ცოდნით შეიიარაღებული აანალიზებდა ეკონომიკური აზროვნების ისეთ ურთულეს ცნებებს, როგორიცაა ფული, საქონელი, ბაზარი, საქონელმიმქცევის სახეები, ღირებულება, ფასი და სხვა.

ის საქონელს იმ ჭარბ პროდუქციას უწოდებდა, რომელიც უშუალოდ სახმარად არ იყო საჭირო (9;281). ეკონომიკურ მეცნიერებაში დღეისათვის საქონლად ითვლება არა

ჭარბი, არამედ სარეალიზაციოდ განზრახული პროდუქტი. მაგრამ გასაყიდად, როგორც წესი, სწორედ ნამეტი გამოაქვთ, ამიტომ მიგვაჩინა, რომ საქონლის არსის ილიასეული განმარტება ჭეშმარიტებას არ სცილდება.

შემდეგ ილია მიუთითებდა შრომის დანაწილების პროცესის ბუნებრივი შედეგის – საქონელმიმოქცევის განსაკუთრებულ როლზე საზოგადოებრივ – ეკონომიკური ურთიერთობის განვითარებაში (8;208). მასთან კავშირში მიმოიხილავდა გაცვლის მარტივი და რთული ფორმებისათვის დამახასიათებელ არსებით მხარეებს. გაცვლითი ოპერაციების პროცესში ფულად სისტემაზე გადასვლის მნიშვნელობის განაზღიზებისას ილიას განსაკუთრებულ ყურადღებას მისი საყოველთაო მსყიდველობითი უნარი იქცევდა (7;209).

ასევე კარგად ესმოდა მას წარმოების როლი და მნიშვნელობა ყოველი ქვეყნის ეკონომიკური განვითარების, სახელმწიფოს ძლიერებისა და თვით სიცოცხლისუნარიანობის უზრუნველსაყოფად. ხოლო ის ქვეყნები, რომლებმაც უგულვებელყვეს წარმოების განვითარების მნიშვნელობა, ილიას თქმით – „... მიწასთან გასწორდა, გაქარწყლდა და მტკრად ალიგავა. დიდს ისრაელს, დიდს საბერძნეთს, დიდს რომს ამით მოელო ბოლო“ (7;174).

ილიას ღრმა ეკონომიკურ განსწავლულობაზე მეტყველებს მისი გამონათქვამები ღირებულებასა და ფასზე. იგი საქონლის საცვლელ ღირებულებას მასზე დახარჯული აბსტრაქტული შრომით, ანუ მისი დამზადებისათვის აუცილებელი დროით საზღვრავდა. ღირებულების ცნების ასეთი განმარტება დღესაც სწორად და მისაღებად უნდა ჩაითვალოს.

ილია თავის წერილებში ჩვენი ქვეყნის წარმოების განვითარების კონკრეტულ შესაძლებლობებსაც წარმოაჩინდა, განმარტავდა სასოფლო-სამეურნეო საქონლის კონკურენტუნარიანობის პირობებს, მისი თვითლირებულების შემცირების გზებს; წარმოების სტიმულირებისათვის აუცილებლად მიაჩინდა სოფლად ეფექტური საინვესტიციო პოლი-

ტიკის გატარება და ამ მიზნით „საგლეხკაცო-საადგილ-მამულო ბანკის“ დაარსებას მოთხოვდა.

ი. ჭავჭავაძის ეკონომიკურ შეხედულებებს მრავალმხრივ ჰყენს შექს ნლების მანძილზე „სათავადაზნაურო-საადგილ-მამულო ბანკის“ ხელმძღვანელად მისი პრაქტიკული მოღვაწეობა. მძაფრი წინააღმდეგობების მიუხედავად, მან შეძლო ეს ბანკი ფაქტობრივად საერთო-ეროვნულ კუთვნილებად გადაეცია, რაც ეროვნული იდეისადმი ერთგულების კონკრეტული გამოხატულება იყო.

ჩვენი აზრით, ცნობილ ქართველ მოღვაწეთა შორის დაპირისპირების იდეურ საფუძვლებს განსხვავებულ სოციალურ მრნამსთან ერთად ბანკის საბოლოო მიზნებისა და ხასიათის არაერთგვაროვანი გააზრებაც ქმნიდა. მოწინააღმდეგენი ბანკის არსებობისა და წარმატებული მუშაობისათვის აუცილებელი წესრიგის პრინციპულ გატარებას გულქვაობად (ან შეცდომად) უთვლიდნენ ილია ჭავჭავაძეს. არადა კანონზომიერ მიზეზ-შედეგობრივ კავშირთა უგულვებელყოფა, რა კეთილშობილური მოსაზრებითაც უნდა ხდებოდეს ეს, შესაბამისი წამოწყების კრაბის მომასწავლებელია.

ილია ჭავჭავაძეს ღრმად ჰქონდა შესწავლილი ბანკის საარსებო მექანიზმი და გარეგნული გულკეთილობით აღმარტინებულ მოსაზრებებს არ ანაცვლებდა ამ დიდ წამოწყებას, იგი შეუვალი, მეცნიერულად დასაბუთებული არგუმენტებით აბათილებდა მიუღებელ მოთხოვნებს.

ილიას პრინცირულობამ, შრომისმოყვარეობამ, გულისხმიერებამ და, აგრეთვე, საბანკო ცხოვრების კანონების განუხრელმა დაცვამ ბანკის საქმიანობის საკმაო წარმატება და მნიშვნელოვანი მოგება განაპირობა, რაც განათლებისა და კულტურის ნინების, მოსახლეობის ჯანმრთელობის დაცვას ხმარდებოდა.

ამრიგად, ილიას ეკონომიკურ იდეებს, თეორიულთან ერთად, პრაქტიკული მნიშვნელობაც ჰქონდა. ეს იდეები აქტუალურია დღესაც, როცა უარს გამბობთ წარმოების მართვის ადმინისტრაციულ-ბიუროკრატიულ პრაქტიკაზე და

ვცდილობთ ეკონომიკურ კანონზომიერებათა საფუძველზე
მივაწყოთ იგი.

ილია ჭავჭავაძე ეკონომიკური აზროვნების სფეროშიც
ღირსეულად წინამძღვრობდა ერს.

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა:

1. ვ. გაგოიძე. ილია ჭავჭავაძის მსოფლმხედველობა. თბ., 1962.
2. ლ. გორგილაძე. ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიიდან. თბ., 1961.
3. ა. იოსელიანი. ი.ჭავჭავაძე და საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბ., 1961.
4. პრ. რატიანი. ილია ჭავჭავაძე, ფილოსოფიური და სოციალურ-პოლიტიკური შეხედულებები. თბ., 1954.
5. ა. სურგულაძე. ქართული საზოგადოებრივი აზრი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. თბ., 1973.
6. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებათა სრული კრებული. ტ.3. თბ., 1953.
7. ი. ჭავჭავაძე. თხზულებათა სრული კრებული. ტ.6. თბ., 1956.
8. ი. ჭავჭავაძე. ნაწერების სრული კრებული. ტ.5. თბ., 1927.
9. ი. ჭავჭავაძე. ნაწერების სრული კრებული. ტ.6. თბ., 1928.
10. ი. ჭავჭავაძე. ნაწერების სრული კრებული. ტ.8. თბ., 1928.
11. ი. ჭავჭავაძე. ნაწერების სრული კრებული. ტ.9. თბ., 1928.
12. ს. ხუნდაძე. „საიუბილეო კრებული“. 1939.
13. ჟურნ. „მნათობი“. 1962. №5.